
A balti országok XX. századi története „belülnézetből”

A viharos XX. század szinte minden megpróbáltatását megszenvedték a Baltikumban élők. A XIX. és XX. század fordulóján még az Orosz Birodalom eloroszosítási törekvései fenyegették a litván, lett és észti kultúrát, azután a térség ütközőzónául szolgált a német császárság és a cári hatalom között, majd az első világháborús csaták a rombolás mellett tömeges menekültválságot okoztak. A bolsevik forradalmat követően a Baltikum kiszakadt a korábbi birodalmi keretből, és a három állam a két világháború között az önálló államiság útjára tért. A szuverenitásukat állandó veszély fenyegette, és alig két évtizednyi önállóságuk végül 1940-re a hitleri Németország és a sztálini Szovjetunió területi osztozkodásával megszűnt. A második világháború újabb megpróbáltatásokkal járt. Előbb a moszkvai akaratot helyben képviselő bábkormányok szovjet tagköztársaságokká alakították a három országot, majd 1941 nyarát követően a népiirtással és deportálással járó német megszállás következett. Az antifasiszta koalíció győzelmével a Szovjetunió újra birtokba vette a térséget, és a függetlenség négy évtizedre reménytelenné vált. Ezekkel a gondolatokkal vezeti be a 2018-ban Bostonban megjelent tanulmánykötetet a két szerkesztő, *Lazar Fleishman* és *Amir Weiner*. Megállapítják, hogy a Baltikum XX. századi történetéről korábban születtek feldolgozások külföldi történészek tollából, de az észti, lett és litván nyelv ismeretének hiányában a levéltári forrásokra csak részlegesen építhettek a történettudósok. Az ismertetett kötet szerkesztői Baltikumban élő kutatók, akik helyi nézőpontból, ha úgy tetszik „belül nézetből” tárták fel a huszadik század térségbeli történéseit.

A kötet nyitó tanulmányát *Tomas Balkelis* készítette „Az önvédelemről a forradalomig: litván félkatonai csoportok 1918-ban és 1919-

ben” címmel. Azokról a fegyveres alakulatokról írt, amelyek az első világháború befejeződése után ellepték Litvániát. A szerző megállapította, hogy ezek a csapatok nem egyszerűen a hatalmi vákuum miatt jöttek létre, hanem a polgári elégedetlenség, a türelmetlen nacionalizmus és a bolsevikellenesség egyaránt közrejátszott megalakulásukban. Az első világháború frontjait megjárt veteránokhoz lelkesen csatlakoztak a férfiak fiatalabb generációi azzal a szándékkal, hogy megtisztítsák az általuk nemkívánatosnak tekintett egyénektől a helyi közösségeket és hatalmi szerveket. Fellépésüket társadalmi osztályellenesség és etnikai gyűlölet egyaránt motiválta. A megszerződő államhatalom azonban csak addig tűrte a félkatonai csoportok létezését, amíg kellően meg nem erősödött.

Ēriks Jēkabsons: „Az 1918 és 1920 közötti lett függetlenségi háború és az Egyesült Államok” című tanulmánya bevezetőjében megállapítja, hogy Lettország nem egyszerűen a térség földrajzi centrumaként létezett azokban az években, hanem katonai és politikai központtá is vált. A függetlenségi háború az ország XX. századi történelmének egyik legjelentősebb epizódja, mert döntő mértékben kihatott a demográfiai, politikai és társadalmi viszonyokra. Az események következtében Lettországban máig kevesebben élnek, mint 1914 előtt, amely példanélküli Európában. A balti államban az első világháború befejezése után sem szűnt meg az ellenségeskedés. A zaklatott helyzetben számos amerikai, brit és francia humanitárius segítségnyújtó igyekezett a gondokon enyhíteni. Az amerikai misszió tagjai nehezen ismerték ki magukat a helyi körülmények között. Zavarta őket a bürokratizmus, és megdöbbenek az első világháború okozta nehéz életkörülmények, a mérhetetlen szegénység láttán. Az amerikai segítségnyújtó szervezetek a kormányzatnál hamarabb szorgalmazták Lettország elismerését, amely 1922-ben bekövetkezett.

A nemzetépítés és a nemek közötti egyenlőség két világháború közötti, lettországi alakulását vizsgálta írásában *Ineta Lipša*. A szerző elsősorban a nők társadalmi helyzetét és politikai jogaik érvényesülését elemezte. Megállapította, hogy bár az 1920-as évek végén a dolgozó nők aránya az európai államok között Lettországban volt a legmagasabb, ez azonban nem a nők egyenjogúságából, hanem a

megélhetési gondokból fakadt. A nők keresete elmaradt a férfiakétól, és a diszkrimináció más módon is megnyilvánult. A lett női munkajogi társaságot például 1935-ben azért nem vették fel a nők munkajogait védő nemzetközi szervezetbe, mert az alapszabálya a férj beleegezéséhez kötötte a feleségnek felkínált munkahely elfogadását vagy elutasítását. A szerző ugyanakkor túlzásnak tartja azt az állítást, hogy az állami önállóságot a lett férfiak a nőkkel szembeni társadalmi tekintélyük megerősítésére használták. Mintahogyan szerinte az is távol áll a valóságtól, hogy a Lett Köztársaság egyenlőséget teremtett a nők és férfiak között.

Kārlis Ulmanis politikusi teljesítménye napjainkig megosztja a lett közvéleményt. Az általa kiépített politikai rendszert és annak ideológiáját elemezte *Aivars Stranga*. Kiemelte, hogy a lett politikus nagy kormánypart, álpárlament és önálló ideológia nélkül teremtett autoriter rendszert. Fontos eszközzé a politikai rítusok, az államilag támogatott ünnepek váltak. „A tekintélyelvű időszak lett társadalmában jó okkal jellemezhető a véget nem érő ünnepek társadalmaként.” (73. o.) A Vezér (*vadonis*, azaz vezető) és az „egyesített nép” közötti kapcsolatokat rendszeres összefogási kampányokkal erősítették, amelyek során a szónokló Ulmanis beutazta az országot. A tekintélyelvű rezsim az etnikai kisebbségekhez ellentmondóan viszonyult. Egyrészt „Lettország napja mindenkire süt” kijelentéssel a nemzetiségek közötti egyenlőséget sugallta, másrészt etnikailag tisztán lettek alkotta országot vizionált. A szerző megállapítja, hogy az Ulmanis-rendszer 1940-re kaotikus autokráciává vált, melyre a német és szovjet totalitárius rendszerek jelentették az igazi veszélyt.

Andres Kasekamp „A radikális jobboldal felemelkedése, a demokrácia bukása és az autoritarizmus megjelenése a két világháború közötti Észtországban” című tanulmányából kitűnik, hogy a tekintélyelvűség észtországi megjelenése a lettekéhez hasonló volt. A szerző az 1929-ben alakult szélsőjobboldali Vaps mozgalmat a náciizmussal és más fasiszta mozgalmakkal rokonítja. A szervezet tagjai az erős kéz politikáját és egy vezér hatalomra kerülését követelték. Külön alfejezetet szentelt a szerző az 1934. március 12-i történéseknek, amelyek során a balti állam egyik legbefolyásosabb politikusa,

Konstantin Päts államcsínyt hajtott végre. Hatalmát a Vaps ideológiájának felhasználásával, de a fasisztoid mozgalom háttérbe szorításával szilárdította meg. Az új hatalom abban bízott, hogy a Vaps vezetőjének, Artur Sirknek 1937-ben rejtélyes körülmények között bekövetkezett halálával a szélsőjobboldali mozgalom már nem jelent fenyegetést a hatalomra, és a gazdasági fellendülés hozzájárul a stabilitás elmélyüléséhez. A második világháború kirobbanása a konszolidáció kiteljesedését megakadályozta.

„A csehszlovák válság és a balti államok 1938-ban. A balti államok sorsdöntő éve” című tanulmány szerzője, *Magnus Ilmjärv* Csehszlovákia XX. századi helyzetét a balti államokéhoz hasonlatosnak ítéli. Írásában végigkövette a csehszlovákiai krízis baltikumi hatásait. Bár Litvánia németországi kapcsolatai Hitler hatalomra jutása után erősödtek, az ország továbbra is támogatta a szovjet és francia kollektív biztonsági törekvéseket. A lett külpolitika a müncheni egyezmény megszületéséig nem volt nyitott a balti államok katonai együttműködésére, mert bízott a Népszövetségben. Miután a nyugati hatalmak kiszolgáltatták Csehszlovákiát Hitlernek, a lettek a német kapcsolatok javítása mellett semlegességre törekedtek. Az észti politikai vezetés a társadalom többségéhez hasonlóan a Szovjetuniót Németországnál veszélyesebbnek tekintette. Magnus Ilmjärv szerint a müncheni szerződéssel Nagy-Britannia és Franciaország befolyása látványosan csökkent, Németországé pedig nőtt. A maradék Csehszlovákia teljes felszámolása 1939 tavaszán előrevetítette a balti államok sorsának megpecsételődését.

„Kormányzat, társadalom és a litvániai politikai válság, 1938–1940” című értekezését *Artūras Svarauskas* azzal indítja, hogy a világháborúk között Litvánia két nehéz perióduson esett át. Az első a világháborút követő függetlenségi háború jelentette, a másik időszak, az 1930-as évek végi belpolitikai válság a függetlenséget fenyegető Szovjetunió miatt következett be. A rendkívül megosztott litván társadalom egyrészt Antanas Smetona elnök tekintélyelvű rezsimjét támogatta, míg más politikai erők a rendszer megbuktatására törekedtek. Ebben az egyensúlyát veszített állapotban érte az országot a szovjet ultimátum 1940 júniusában. A kereszténydemokraták és

a parasztpárti politikusok hajlottak a követelések elfogadására arra számítva, hogy Moszkva a litván hadsereg népszerű parancsnokát, Stasys Raštikis tábornokot nevezi ki miniszterelnöknek. A látszólagos hajlandóság után végül Molotov helyettese, a magas rangú állambiztonsági tisztviselő, Vladimir Dekanozov kapta a vezető pozíciót. A döntés egyben Litvánia szovjet tagköztársasággá alakításának nyitányát jelentette.

A nácikkal történő kollaborálást csak a lett önállóság visszaállítása után kezdte behatóbban tanulmányozni a történetírás. „Lettország, a náci német megszállás és a nyugati szövetségesek, 1941–1945” című írásában *Uldis Neiburgs* elsősorban a lett ellenállók nyugati diplomatákkal és katonai hírszerzéssel fenntartott kapcsolatainak bemutatására törekedett. Hangsúlyozza, hogy a téma elfogulatlan tanulmányozását nehezíti az a csalódottság, reményvesztés, amelyet a balti népek 1944-től átéltek. A nemzeti ellenállásban résztvevők abban bíztak, hogy az USA és Nagy-Britannia következetesen érvényesíti az Atlanti Chartában megfogalmazott elveket, és nem ismernek el semmilyen második világháború alatt bekövetkezett területi változást. Végül a nemzeti ellenállási mozgalmak kockázatot vállalva hiába informálták folyamatosan a nyugati diplomatákat a valós katonai helyzetről, valamint a lettek, észtek és litvánok függetlenségi vágyáról, a nyugati szövetségesek nem akadályozták meg, hogy a sztálinista Szovjetunió ismételten bekebelezze a balti államokat.

A kibeszéletlen múlt miatti társadalmi feszültségek Észtországbán csak a Szovjetunió felbomlásával törhettek felszínre. „A második világháború emlékezete és az elismerés politikája” című tanulmányában *Ene Kõresaar* arra világít rá, hogy a viláégégés Észtországbán más országokénál nagyobb morális traumával járt, mert a nácizmustól való megszabadulást újabb szovjet megszállás és az észtek ellenállás harcosainak, az „erdõtestvéreknek” küzdelme követte. A szerző az 1980-as évek végétől az emlékeztörténelem három szakaszát vette sorra, melyek összefonódtak a náci hadseregben szolgált észtek „szabadságharcosok” társadalmi elismertetésével. Az 1987 és 1994 közötti időszakot a második világháborúval kapcsolatos korábbi értelmezés átformálódásának tekinti, melyben megalapozódott a nem-

zeti narratíva. Az 1995 és 2004 közötti időszak véleménye szerint az ellentétek és konfliktusok hazai és nemzetközi kiéleződését hozta, míg 2005-től 2012-ig a konszenzus jelei felerősödtek. Ene Kõresaar úgy látja, hogy ebben az utóbbi szakaszban a konzervatívabb nemzeti emlékezés vált jellemzővé, és ez hatotta át az Észk Köztársaság kikiáltása kilencvenedik évfordulójának ünnepségeit.

Az észtek náci megszállás alatti kollaborációjához hasonló érzékeny téma a litvánok holokausztban játszott szerepe. Kristina *Burinskaité* „A diaszpóra hiteltelenítése: a KGB erőfeszítése a háborús bűnösök felkutatására Nyugaton” című írásában megállapította, nehezíti a kérdéskör tárgyilagos feltárását, hogy a náci megszállás alatt betiltott, az ország függetlenségének visszaszerzésére törekvő pártok és szervezetek antiszemitizmushoz, valamint holokauszthoz való viszonyulása ellentmondásos volt. A szerző azt vizsgálta, hogy a hidegháború idején a KGB miként használta fel a litván diaszpóra lejáratására a holokauszt tragédiáját, és milyen céllal próbálta felkutatni a háborús bűnösöket. A KGB archívumaiban elemzett dokumentumokból kitűnik, a szovjet politikai rendõrség a háborús bűnösséggel a litván emigráció hiteltelenítésére törekedett. A meghamisított dokumentumok, az elferdített információk olykor éppen a valódi bűnösök felkutatását és bíróság elé állítását lehetetlenítették el.

Sztálin halála után a balti államokban abban reménykedtek, hogy Moszkva ellenõrzõ szerepe csökken. *Tõnu Tannberg* „Sztálin után: a Kreml »új nemzetiségi politikája« és Észtország 1953-ban” című dolgozatában kiemeli, hogy az újnak vélt politika a húszas, harmincas évek Ukrajnában és Fehéroroszországban már alkalmazott *ko-renyizacija*, azaz a hivatalok helyben születettekkel való feltöltési gyakorlatának újjáélesztését jelentette. A helyi káderek pozíciókba emelését és a nemzeti nyelv szabadabb használatát mégis elégedettséggel fogadta a társadalom. Tõnu Tannberg felveti a kérdést, hogy ez az engedékenyebb politika elvezethetett volna-e Berija hatalomban maradása esetén a balti államok Szovjetunióból való kiválásához, szatellit „népi demokráciákká” válásához. Úgy látja, legfeljebb az Orosz Birodalom tartományi modelljének újjáélesztésére nyílt volna mód. Ami igazolható, hogy Berija kivégzése után is megmaradt az

„új nemzetiségi politika” Észtországban, és 1971-ig nem töltötte be orosz nemzetiségű az észti kommunista párt másodtitkári pozícióját

A desztalinizációs politika részeként több mint ötezer politikai elítéltet engedtek haza a munkatáborokból Észtországba 1955-ben. *Aigi Rahi-Tamm* „A kettőzöten kirekesztett emberek. Az észti társadalom rejtett története (1940–1960)” című tanulmányában az elhurcoltak társadalmi fogadtatását és az ellenőrzésükkel megbízott hatóságok tevékenységét tekintette át. Megállapította, hogy akik politikai véleményüket szabadulásuk után is nyíltan hangoztatták, azokat hamarosan újból letartóztatták. Így járt az a volt politikai fogoly, aki a magyarországi forradalomról értesülve 1956 novemberében kijelentette, a kommunistákat meg kell ölni, ahogyan Magyarországon teszik. (247. o.) A szabadon bocsátottak nehezen illeszkedtek vissza a társadalomba, a családi kapcsolatok újjáépítése sokszor konfliktussal járt. A meghurcoltak gyakran tapasztalták jogaik korlátozását lakóhelyük megválasztásánál vagy munkába állásnál. Sérelmeiket „második deportálásként” élték meg. (263. o.) Kirekesztétként olykor úgy döntöttek, inkább visszatérnek Szibériába, vagy a Szovjetunió más részein keresnek munkát.

Daina Bleiere a női egyenjogúság hangzatos ideológiájának lettországi hatásait tanulmányozta félévszázados időkeretben („Nők a szovjet lett nómenklatúrában 1940–1990”). Bár 1987-ben a nők közül került ki a felső- és középfokú végzettségű szakemberek közel kétharmada, a vezető pozíciókból jóval kisebb mértékben részesültek. (266. o.) Jellemzően a párt és a közigazgatás alsóbb szintjein, vagy olyan területeken – így a feldolgozóiparban, a kereskedelemben stb. – képviseltették magukat, amelyeket az erőforrások elosztásánál másodlagosként kezelte a szovjet hatalom. A korábbi előléptetési és kinevezési rendszer 1980-as évek végi összeomlásakor a motivált nők esélyt kaptak vezetői posztokra. A függetlenség elnyerése után azonban paradox módon Lettorszáiban a korábbi nemi előítéletek éledtek fel újból. Ezt csalódottsággal élte meg például Sandra Kalniete is, aki a Lett Népfront egyik alapítójaként küzdött a függetlenségért, és 2002–2004 között a külügyeket irányította. Az ellentmondások ellenére Daina Bleiere úgy látja, a nők egyre aktívabb szerepet játszhatnak a lett közéletben.

„Moszkva szeme Lettorszáiban: Nyikolaj Belukha, a Központi Bizottság másodtitkára 1963 és 1978 között” című tanulmány szerzője, *Saulius Grybkauskas* szerint a másodtitkárok szerepkörének elemzésével a szovjet éra ideológiai diskurzusairól árnyaltabb kép nyerhető. A pozíciót az 1950-es években alakították ki a tagköztársaságokban. Többnyire orosz vagy ukrán származásúak töltötték be, és amolyan politikai biztostként a helyi nemzetiségből kiválasztott első titkár tevékenységét felügyelték. Kiemelt feladatuknak tekintették a tagköztársasági nacionalizmus elfojtását, az etnikai feszültség oldását. Saulius Grybkauskas úgy látja, hogy Nyikolaj Belukha másodtitkárként a lett nyelvhasználat, kultúrával kapcsolatos jelenségeket rugalmasan kezelte, taktikusabb politikát folytatott, mint a litván másodtitkár, Valerij Kharazov. A moszkvai vezetés álláspontjának engedékeny tolmácsolóját a helyi nómenklatúra mégis szinte misztikus hatalom hordozójának tekintette.

A kronológiai rendben egymást követő tizennégy tanulmány a baltikumi népek sorsának kulcsfontosságú részleteibe enged bepillantást. A szerkesztőkkel egyetértve a tanulmánykötet tematikailag és vizsgálati módszertanát tekintve sokszínű. Változatos forrásbázist használtak a szerzők, hiszen a két világháború között keletkezett iratanyag mellett támaszkodtak a szovjet kommunista párt archívumára, az állami levéltárakra és KGB-iratokra egyaránt, de kutattak nyugati gyűjteményekben, elsősorban a külpolitikai témájú írások készítői. A kötetet hiánypótló munkaként ajánljuk a balti államok huszadik századi történelmére iránt érdeklődőknek.

War, Revolution, and Governance. The Baltic Countries in the Twentieth Century [Háború, forradalom és kormányzás. A balti államok a huszadik században]. Szerk. Lazar Fleishman és Amir Weiner. Boston, 2018. 307 o.

Reszler Gábor